

TARIXIY GEOGRAFIYA FANING VUJUDGA KELISHI

Abdullayeva Jamilaxon Adhamjon qizi

Farg'ona Davlat Universiteti Tabiiy Fanlar fakulteti

Geografiya yo'nalishi 3 - kurs talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada tarixiy geografiya faning vujudga kelishi va bugungi kundagi ahamiyati tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *Antik davr, Aristotel va uning geografik qarashlari, Ipak yo'li, Geografik kashfiyot.*

Geografiya tarixi ko'proq fanning shakllanishi va rivojlanishini, ya'ni faqat fanga tegishli g'oyalar ketma-ketligini o'rgansa, tarixiy geografiya muayyan bir davrdagi geografik qarashlar va g'oyalarni tadqiq etadi. Tarixiy geografik asarlarda davrlarga ajratish turli olimlar tomonidan turlicha amalga oshirilgan. Ushbu adabiyotda u besh davrga ajratib o'rganildi. Bular, qadimgi yoki antik davr, o'rta asrlar, buyuk geografik kashfiyotlar, yangi hamda eng yangi davrlar deb nomlandi.

Qadimgi yoki antik davr. Bu davr (er.av. VII asrdan eramizning V asriga qadar) geografiya fanining shakllanish paytiga to'g'ri keladi. Misr, Yunoniston, Xitoy, Hindistonda geografik g'oyalar paydo bo'lgan. Masaqlan, Yerning shar shaklda ekanligi g'oyasini dastlab Fales er.av. VII asrda aytgan bo'lsa, shu fikrga Pifagor va uning shogirdlari (er.av. VI-V asrlar), Aristotel (er.av. IV asr), Eratosfen (er.av. 275-195-yillar) va boshqalar qo'shilgan. Siritalik Posidaniy (er.av. II-I asr) yerning sharsimonligiga asoslanib, geografik zonallik g'oyasini aytgan va 9 ta iqlim mintaqaga (zona) ajratgan (hozir 13 taga ajratiladi). Keyinroq Strabon (er.av. II-I asr) sharsimon yerda beshta mintaqa yoki zona bor deb hisoblab, quyidagilarni yozib qoldirgan: "Yerda beshta zonalar farqlanadi. O'rtadagi zona eng issiq, chetdagilari esa juda sovuq (bularda yashab bo'lmaydi). Qolgan ikki oraliq zonalarda insonlar yashaydi va bu zonada yil fasllari bir xil taqsimlanadi".

Yer sharida quruqlik ko'pmi (Ptolemey) yoki suv ko'pmi (Gomer, Strabon) degan g'oya ham XIX asrning boshlariga qadar yechilmay keldi. "Janubiy Yer"ni izlash 1820-yilda Antarktidani kashf etish bilan yakunlandi va suvning ko'pligi isbotlandi. Yer yuzasining o'zgarib turishi haqidagi g'oya Garaklit (er.av. 530-470-yillar) davridan to XIX asrning boshlariga qadar mavhum bo'lib keldi. Bu masalani 1912-yilda A.Vegener "Materiklar siljishi" asarida ilmiy asoslab berdi.

Yer yuzasining mukammalroq kartasini Ptolemey (90-168-y.) tuzgan edi. Uni Strabon tasdiqlab, shunday degan: "Yerning odam yashaydigan qismi oroldir, buni bizning sezgimiz va tajribamiz isbotlamoqda. Odam qadami yetib borgan hamma chekka joylarda, dengiz borki, biz ularni okean deb ataymiz".

Miloddan oldingi IV-III ming yillikdan to milodning V asriga qadar Atlantika okeanidan Tinch okeanigacha bo'lgan mintaqada o'z davrining yirik quldorlik

davlatlari shakllandi. Rim imperiyasida 50 mln., Hindiston va Xitoyda 40-50 mln. dan aholi yashagan. Dastlabki davlatlar bilan bir qatorda, davlat tuzilishining ikki shakli: monarxiya (qadimgi Misr, Vavilon, Ossuriya, Eron va Rim imperiyasi) va respublika (Finikiya, Gretsiya shahar davlatlari) yuzaga keldi. Ayni vaqtda, quldorlik mintaqasidan tashqari yirik hududlarda turli qabila va xalqlar yashagan. Eramizning I asrida xalqlar va qabilalarning Buyuk ko'chishi yirik quldorlik davlatlarini siyosiy jihatdan talvasaga soldi. V asrda Rim imperiyasi quladi va quldorlik tuzumi barbod bo'ldi.

O'rta asrlar geografiyasi. O'rta asrlarda Normanlar ("Shimol odamlari") Skandinaviyadan Oq, O'rta, Qora dengiz bo'ylari va Islandiyani o'z koloniyasiga aylantiradi, Grenlandiyaga ko'chib boradilar. Ulardan otabola Eyrik Rijiy Shimoliy Amerikani (1000-yillarda), "O'rmon mamlakatini", janubroqda "Vina mamlakatini" (400-450 kengliklarga qadar) kashf etishadi. Arablar 711-yilda Pireney yarimoroligacha, Hind okeani bo'ylab Madagaskar oroligacha, Osiyoning janubidan aylanib o'tib, Xitoygacha suzib borishgan. Yevropaliklardan birinchi bo'lib Marko Polo (oilasi bilan) Xitoy, Mongoliya, Janubiy Osiyo, Old Osiyo bo'ylab 45 yil sayohat qilib, 1299-yilda Venetsiyaga qaytib boradi.

Buyuk ipak yo'lining geografiya fanining rivojlanishida ma'lum darajada hissasi bor. Olimlarning hisoblariga qaraganda, Ipak yo'li er. av. II asrdan boshlab tarmoqlanib ketgan. Ipak yo'li tarmoqlari cho'liqiyobonlardan, baland qorli tog' dovonlaridan o'tganligi bois, yo'lning qishki va yozgi variantlari bo'lgan. Yevropadan arzon dengiz yo'lining ochilishi munosabati bilan XVI asrdan boshlab ipak yo'li o'z ahamiyatini yo'qota boshlagan.

O'rta asrlar davrida yashab, ijod etgan buyuk allomalarimizdan M.Xorazmiy, Ibn Sino, Beruniy kabi vatandoshlarimizning jahon mada'niyati va faniga qo'shgan hissasi beqiyosdir. Ularning ilmiy geografik merosi haqida H.H.Hasanov o'zining "Sayyoh olimlar" asarida to'xtalib o'tadi. Arifmetikaning asoschisi M.Xorazmiy o'lkamiz geografiyasining ham asoschisi hisoblanadi. Uning "Yer tasviri" nomli asari geografiyaning e'timologik ma'nosiga to'g'ri keladi. Unda geografik obyektlar: shahar va qishloqlar, daryo va ko'llar, dengizlar, aholi va ularning mashg'uloti haqida ma'lumot beradi. U Turkiston o'lkasida ilk bor Fanlar akademiyasini tashkil etgan, atlas tuzgan buyuk alloma hamdir.

Beruniy birinchi bo'lib shimoliy yarimsharlarning bahaybat (diametri 5 m) globusini yasadi, mineralogiya va geodeziya kabi fanlarga asos soldi. Daryolarning, umuman suv oqimining geologik (gidrogeologik) ishini tahlil qilib, qonuniyat yaratdi. Keyinchalik u "Beruniy qonuni" deb ataladigan bo'ldi. Uning mohiyati – suv oqimi tashiyotgan yotqiziqning massasi uning tezligiga to'g'ri proporsionaldir. Ibn Sino ham tibbiyot ilmining asoschisi bo'lishi bilan bir qatorda, geografiya fanining rivojiga munosib hissa qo'shdi. "Tib qonunlari" kitobining "Tabiat" bobida geografik ma'lumotlar, qimmatbaho toshlar, o'lka iqlimi, tabiati haqida qiziqarli fikrlar aytilgan.

Buyuk geografik kashfiyotlar davrining geografiya fani rivojlani^{sh}ida muhim o'rinni egallaganini alohida ta'kidlash lozim. Bu davrda (XV asrning oxiri va XVII asrning birinchi yarmi) misli ko'rilmagan geografik o'zgarishlar sodir bo'ldi. Bularga X.Kolumbning Markaziy Amerika, Janubiy Amerika sohillariga qilgan sayohatlari (1492-1504-yy.), portugaliyadan Vasko da Gamaning Hindistonga (Kalkutta shahri, 1497-1498-yy.), F.Magellanning Dunyo okeani bo'ylab sayohati (1519-1522) kabilarni e'tirof etish joiz. Sayohatchilarning asosiy maqsadi bitta bo'lgan: dengiz yo'li orqali dunyoning eng boy va ko'rkam joyi – Janubiy Osiyo (Hindiston, Indoneziya)ga borish.

Bu bosqich Yevropada V asrdan XVII asrga qadar davom etdi, 1500-yilga kelib Yer shari aholisining soni 400-500 mln. kishiga yetdi. Buning 3/4 qismi Osiyo qit'asiga to'g'ri kelar edi. Shahar hayoti bo'yicha Osiyo Yevropadan o'zib ketdi. Ammo Yevropada uzoq davom etgan turg'unlik^{dan} so'ng shaharlar – hunarmandchilik, savdo, madaniy va siyosiy markazlar sifatida katta rol o'ynay boshladi. Natural xo'jalik va mehnat taqsimotining pastligi oqibatida siyosiy karta mayda-mayda bo'laklardan iborat edi (birgina Germaniya hududida 300 dan ortiq kichik davlatlar bo'lgan). Ichki bozorning shakllanishi, xalqlar o'rtasida etnik konsolidatsiyaning kuchayishi bilan yirik markaz^{lashgan}, absolyut monarxiya tipidagi davlatlar – Fransiya, Angliya, Ispaniya, Rus davlati, Hindiston, Xitoy, Temuriylar davlati va boshqalar yuzaga keldi.

Sanoat rivojlanishi bilan bir qatorda, shaharlar tez rivojlandi. Chunonchi, XVII asr boshlarida Londonda 200 ming, Parij va Neapolda 300 mingdan ortiq aholi yashay boshladi. Aholining migratsion harakat^{lari} kuchaydi. Bu jarayonlar Yevropa mamlakatlaridan Angliya, Gollan^{diya}, Fransiyaga, ozroq Italiya, Ispaniya, Germaniyaga xos bo'lib, Osiyo, Afrika, Shimoliy va Janubiy Amerika, Avstraliya va Okeaniyada ishlab chiqarish kuchlari taraqqiyoti past darajada qolaverdi. Natijada, Yevropa jahon xo'jaligida yetakchi mavqega ega bo'lib qoldi va bugungi sanoat^{lashgan} qiyofa uchun asos solindi. Yevropaning bu davrda jahon xo'jali^{gida} yetakchi mavqega ega bo'lishiga va Buyuk geografik kashfiyotlarda asosiy rol o'ynashiga quyidagi shart-sharoitlar:

1. Iqtisodiy, ya'ni tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi.
2. Siyosiy, ya'ni yirik markazlashgan davlatlarning shakllanishi.
3. Ijtimoiy – yangi yerlarni ochish va o'zlashtirish uchun malakali mutaxassislar mavjudligi.
4. Texnik karavellani, kompas va kompas kartalarining yaratilishi.
5. Ilmiy-tabiiy fanlardagi yutuqlar.
6. Tarixiy-geografik, ya'ni turk Usmoniylari tomonidan O'rta dengiz bo'yi va Sharqiy Yevropaning bir qismini bosib olinganligi kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Buyuk geografik kashfiyotlar (Amerika – yangi dunyoning kashf etilishi) jahon siyosiy kartasining va jahon xo'jaligining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Buyuk geografik kashfiyotlar oqibatida Ispaniya Amerikada, Portugaliya va Gollandiya Osiyoda dastlabki mustamlaka hududlarga ega bo'ldi. Mustamlakalardan Yevropaga qimmatbaho metal^{lar}, shakar, choy va boshqa “mustamlaka mahsulotlari” keltirildi.

Asosiy savdo yo'llari Atlantika va Hind okeanining ichki dengizlaridan o'tdi. Yevropada Lissabon, Sevilya, Antverpen va Amsterdam kabi yirik port shaharlar yuzaga keldi. Geografik mehnat taqsimoti yanada chuqurlashdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Soliyev A. Iqtisodiy geografiya: nazariya, metodlar va amaliyot. –T.: “Kamalak”, 2013.
2. Асанов Г.Р. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. –Т., 1990.
3. Назаров М.И., Тожиева З.Н. Ижтимоий география. –Т.:“Университет”, 2003.